

ԳՐԱԿՈՆ**ՏԻԳՐԱՆ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ^(*)**

(1866 — 1941)

ՄԱՐԴԷ ԵՒ ԳՈՐԾԷ

Իշխանական տունի մը անունը ու հաւանաբար նաեւ արիւնը իր երակներուն եւ օրերուն հետ պտտցնող այս ասպետը — կեանքը չհերքեց վերջին պիտակին կարգ մը ստորագիւնները որ արդի ասպետութիւնը կը խորհրդանշեն — իր խումբին մէջ կը գրաւէ բացառիկ նշանակութիւն մը: Անիկա, սիրով (amateur) գրագէտի վաւերական իր տիպարը բարձրացուց ճշմարիտ, ասպարէզեմ գրաւէ յղացքով հանրածանօթ պատկերին, ըսել կ'ուզեմ՝ մարդու մը որ ամէն վայրկեան, երբ գրիչը ձեռք առաւ, մոռցաւ թէ ատկէ աւելի սրբազան պարտք կրնար կենալ իր ուսերուն. ու այս խըղճմբտանքին մէջ իր զգայութիւնները, մբտածունքները, զգացումները, վիշտները ու երազները ազատեց պատահական, կամայական, արտաքին, այլոց համար կատարուած հանդիսութեան մը ճեպարանէն: Ինչ որ եղած է այդ գրչէն, հոգեկան հարազատ, խոր, տարօրէն լեցուն տագնապի մը արտայայտութիւնն է: Անշուշտ իր ընկերները *poseurs*ներ չեղան: Բայց զրականութիւնը անոնց համար շատ յաճախ ասպարէզի հումանիշ հոգեբանութիւն մըն էր: Զօհրապ, ամէնէն անկախը խումբին մէջէն, կարծես պիտի չապրէր առանց իր յօգուածներուն ալմուկիին: Զօպանեանը, առանց իր մամուլին, անհասկանալի արարած մը պիտի դառնար: Ու ասիկա այսպէս նոյնիսկ Սիւպիլին համար որուն հոգերը, տառապանքը պէտքը կը զգան թուղթերու միմիջարանքին: Կամսարական գիտցաւ *surfin*երով լռել, որ հոմանիշ է գրական նանքամտութենէ հիմնովին զերծ իմացականութեան: Ու խօսիլ երբ կարիքը, ստիպողութիւնը կար ատոր: Կ'ուզեմ որ այս հաւաստումը չը

տարուի իր հակադիր իմաստին, համբաւ մը զեկաւարելու բռնութիւն եւ ետագաշտ հաշուադիտութեան մը: Անոնք որ իրենց վարկը, անունը հրապարակին վրայ միշտ թարմ ծախելու վարկաբարդի տաղնապին կ'ենթարկուին, աւելորդ տանջանք մը կը զիգեն իրենց նիհար բազուկներուն: Անոնց վարձքը այդ իսկ է: Պիտի գիմակաթափուին իրենք իրենց:

Վաճառական մը: Որ սկսած ըլլայ իր թռանչանքներուն իմաստին, ունենալէ յետոյ սրբազան մկրտութիւնը գիրերու կախարդանքին: Քսան տարեկան չկար աւելիա երբ յղացաւ անդրանիկ վէպը^(*) իր սերունդին: Եօթանասունէն վեր է այսօր երբ այս տողերը կը գրուին, բայց իր թեղութեանցութիւնը ինծի հետ կը յայտնէ նոյն խանդավառ, հաւատալից պատանին երբ կը պարզէ իր բմբուռութիւնը արուեստի հարցերու շուրջ: Երկու եզրերուն մէջտեղ կ'ես գարը մեր պտմուրեան, առանց վերագրիլ: Ուր անոր արուեստը երբեմն քաղցր, երբեմն զարհուրելի պարտքը իր ձայնը լսելի ընելու դռնէն հիւղակի մը ուր ցուրտը կը բնակի անթօթութեան հետ, և կամ՝ բնական մեծ սրահներու ուր մեր ողբերգութիւնը քշած է մեզ, մեր երազները չգիտալի պէս կապելով մեր վիզերուն:

Այդ կէս դարու ընթացքին, անիկա,

(*) Հաստատմ.՝ Տիգրան Կամսարականէն (ԻՐԱՊԱՆՏԵՐԸ, Բ. Հատոր ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՐԵՒՄՏԱՆՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ):

(*) Արեւմտահայ վէպը — թերթին թարգմանութիւններէն զուրս — անշուշտ իրմէ առաջ փորձուած է շատ անգամներ: Կ'անցնիմ Հայկունիի էլիպայէն որ արուեստի պարունակին օտար մարդու մը զբօսանքը կը նկատուի, կ'անցնիմ Տիգրան Տիւսարի վէպերէն (Սիւրմայե, Մայսա, Արաֆա) որոնք իզմիրի թարգմանութեանց արձագանքները կը խառնեն ժօրժ-Սանական, ու աւելի վերջի քուէպահանջ կրներու վարկապետական, քիչիկ մըն ալ Հիւկոյիկ ողբապաշտական ճամբարականութեանց որոնք քրմական, քահանայապետական կեցուածքներ կը ձգտին օրինադրել, այնքան այսուրային երանութեամբ մը իրականութենէն: Տիւսարի գաղափարաբանութիւնը, մուրացիկ որքան անգիտին, մեղաւոր է հարկելուն համար հնոտի տարազ մըն ալ արծաշայտման: Ընդհանրի վէպերը, ինչպէս արեւելահայ զարգացի մեծ փառքերը, գլխաւորաբար Շիրվանդանէ, մեր հրապարակին համար արգիլուած ասպարէսներ են: Մաքսանեղութիւնը զրուծին չէ ի վերջոյ իրեւ վէպ պարտաւոր եմ կենալ Մաք

վարելով հանգերձ իրեն յատուկ կեանք մը, չէ լքած իր պատանութեան պատրանքները, զուք ճշգիւցէք՝ կրպակները, ու երբեմն մօտ, ուելի շատ հեռուէն, իր ուժերը չէ սովորեցած ազգային հարցին դիմայեղումներուն։ Գրած, խօսած, ստեղծած է թեւ չաղբանքին տակ իր անդրանիկ հողեկանութեան, որ իրապաշտ հանգանակին բարձրութիւնը պիտի գատէր կանխող ու յաջորդ սերունդներու ըմբռնողութենէն։ Այդ կէս դարու ընթացքին, անիկա ոչ մէկ ատեն պիտի մոռնար ուրիշ սրբազան պարտք մըն ալ։ Գրելու, խօսելու, ստեղծելու կերպին վրայ իր ահաւոր, սարսափելի բռնապետութիւնը, մղեռանդութիւնը, հերետիկոսութիւնը։ Այս չարչարանքը դիւրին է հոս թելագրել փորձելը, քանի մը տողի վրայ։ Բայց կէս դար վայն պատսպարելը, խնամելը, անոր հետ ամենժամանայ մտերմութեամբ մը ապրիլը՝ այլապէս թշուառ ողբերգութիւն մըն է։ Իրագործած աշխատանքին չափ ու աւելի, անիկա ունի նիւրեւ որոնք չեն գործուած, այսինքն կերած են անոր արիւնը, ապրած անոր խորագոյն ալքերուն մէջ բայց դուրս չեն ելած, փակ չելով անոր ուղեղին ու բունանալով։ Իր թղթակցութիւնը կը յայտնէ այս տարօրինակ մայրութիւնը։ Իր գորո՞վը այդ չձնած մանուկներուն հետէն։ Արուեստի այս խղճահարութիւնը կամսարականի գրականութեան մեծութիւնն ու տկարութիւնը պայմանած է հաւասարապէս։

Սկսած է մեր վէպը։ Բաժին ունի իր փաղանդին իմացական գործունէութեան մէջ նման անոնց որոնք գրիչը ձեռքին գերեզման իջան։ Իբրեւ որակ, չեմ գատեր այդ վաստակը։ Իբրեւ քանակ, անիկա վար չէ միջինէն իր սերունդին։

Մուրեանի Սեւ լեռան մարդը գործին առջև որ այնքան վէպ է որքան նոյն Մամուրեանի Տնեսագիտութիւնը՝ տնտեսագիտութիւն։ Ճշմարիտ վէպ՝ Անհետացած սեւեռն մը։ Որ, Վարժապետին աղջկային նման սկսնակի գործ մըն է, բայց կը տարբերի ասկէ իբր յղացք որքան գործադրութիւն։ Աշխարհ մը կայ անշուշտ Զօհրայի վիպակին մէջ բայց ոչ ամբողջ։ Մասնակի այդ խոզարկութիւնը մեր բարբերուն մեղքը ունի իր մասնակիութեան։ Իր ծրագիրը լիութեամբ իրագործող վէպը կամսարականը գրած է մեր մէջ առաջին անգամ։

Իր մտածողութիւնը բարդ է որքան հասուն։ Զբաղեց իր պարագրիւմ հորիզոնէն անդին, ինչպէս պիտի ընէր Արփիարեան։ Բայց չմիայն Հրանդ Ասատուրի և կամ Սիպիլիանորակելի պահպանողականութեան ալ մէջը։ Զբոսա Զօպանեանին գլխիկորոյս աշխատանքը ի խնդիր մեր դատին, բայց չբաժնուեցաւ իր ժողովուրդին խոր հաւատքէն։ Հեռու ապրելով հոծ կեցողութենէն ուրոնց անփոխարինելի նպաստը գրագէտի մը հողեկան սննդաուութեան՝ վեր է տարակոյսէ, անիկա պահեց իր կապը իր ժողովուրդին ճակատագրին հետ։ Ու մինակն է մեր մէջ իբրեւ մարդ մը որ ծառայած է ըլլայ երկու հակադիր տարազներու ու չփրաւորած երկուքին ալ մեծ խորքը։ Իր վաճառականի ասպարէզը չեմ արհամարհեր, քանի որ անիկա մեր ժողովուրդին մէկ առհաւան կան յատկութիւնը կը մարմնաւորէ։ Եղաւ անիկա գործին մարդը, բայց չմոռցաւ իր պատանութիւնը։

Վեպ, բաւրոն, քոնիկ, երգիծանք, դասում։ Ասոնք են իր վաստակին մեծ երեսակները։ Ասոնք նոյն ատեն կը տարածուին արեւմտահայ գրականութեան կէս դարու հասակին ալ վրայ։ Ու ասոնք կատարուած են (Փրանսացիք կ'ըսեն exécuter) մէկու անայլալ խղճմտութեան մը ընդմէջէն որ զարմանք կ'ազգէ։ 1885ին իրմէն ստորագրուած քրոնիկի մը երանգը — իբր արուեստի հեղու՞մ — նոյնութեամբ կրնաք զգալ 1935ի պատգամի մը վրայ։ Սա հաւատարմութիւնը՝ իր հիմնական կողմէն, արուեստագէտի իր դերին, քիչ անգամ կը հաստատենք ուրիշի մը վրայ։ Անշուշտ այս բարատոքսը չի լուծեր արուեստին ու մարդուն դժուար հարցերը։ Ե՞րբ կատարեալ է տաղանդը։ Ո՞ր շրջանին մարդ տէրն է իր ստեղծագործ գերագոյն ուժերուն։ Ո՞ւր կը զետեղուի խտութիւնը գործի մը որ կը սկսի կեղծ մարդերը անուանուած այնքան անյարիր բայց այնքան սրտառուչ պատկերացումով անհուն ընկերութեան մը (Տասթայովսկի) և կը վերջանայ Գարամազով եղբայրներու ահաւոր, անտարազելի ժայթքումին մէջ (դարձեալ Տասթայովսկի)։ Հարցումները հարցումներ են։ Զծերանալը թէեւ բացառութիւն, բայց իրականութիւն է նոյն ատեն։

«Ենթդիմիս ցնտահ»¹ը: Ո՞վ գիտէ: Եղան իր ընկերներէն մարդեր որոնք իր փորձը կատարելագործուած ձևի մը տակ ընդհանրացուցին: Երեսուն ու աւելի տարիներ Լեւոն Բաշալեանը խտտապահանջ խնամքով մը ինքզինքը խնայած է մեր գրականութեան: Քառորդ դարէ ի վեր Սրշակ Զօպանեան ինքզինքը կը մանրէ: Սյուսը կըրնաք, առանց կարգալու, պարզ տողերուն վրայէն ձեր ակնարկը թողնելով, գիտնալ թէ ինչ կրնան գետեղուած ըլլալ Զօպանեանի 5-10 սխեմակ քրոնիկին, գատումին, պատկերացումին մէջ: Դժբախտութիւն: Թերեւս Բաշյ պիտի կարգաք Կամսարականէն որեւէ էջ: Ատիկա պարզ տարբերութիւն մը է: Ոչ ալ ինքզինքը անտեսող մարդուն մը մենաշնորհը: Աւելի արդար պիտի ըլլար այս արժանիքը կապել գրականագիտական լոգոսահարութեան: Ի յառաջագունէ գիտենք որ Կամսարական կը խօսի, կը զրէ երբ անհրաժեշտութիւն մը կը զգայ այդ բաները ընելու: Փորձուած այս ճշմարտութիւնը կը պաշտպանէ իր արդիւնքը:

* * *

Ըսի թէ Ժառանգորդն էր պատմական տնունի մը: Հնարանի թեթեւ ու թէքնիկ հետաքրքրութեան մէկ հետեանքը է՛ր այդ հաստատումը իմ կողմէ: Ի վերջոյ մեր տարեգրութեանց էջերը այնքան անհասարկ փառքով որքան անկուսկերով եղերացնող մեր հին տունները, բան մը արժած են այս ցեղին արիւնին: Ու թող բոմանթիկով չը որակուի ցանկութիւնը հին արիւններու բարձրանալու: Ոչինչ կը կորսուի, կ'ըսեն, մեր աշխարհին մէջ: Ոչ միայն նիւթէն: Թերեւս ու աւելի իրաւամբ՝ հողիէն ալ: Կամսարականի յաւակնութիւնը՝ մինչև հինգերորդ դար իջնելու իր ծննդարանութիւնը, որքան ալ դժուար արդարանալի, կը փաստէ գէթ ցանկութիւն մը: Ուզելը նոր է՛ր որ ուժ է և արժանիք:

Պիտի չծանրանամ Ժառանգական իր միջնալայրին վրայ, թէեւ ասոր նպատակը, գործ մը հատկապէս ատեն, երբեմն անփութարինելի եղաւ: Բայց քանի մը սող իր հօրը վրայ որ կովկասեան շնչող գիծերով տիպար մը կը յայտնուի Տ. Կամսարականի

քանի մը շատ անձնական ցուցմունքներուն մէջ, և որուն տարբերութիւնը պղտաթիփ ամիրաներէ՝ թերեւ արդիւնք է այդ հետաւոր միջամտութեան: Մինակ Պարթիկներուն կամ Սրաբներուն ու Յայններուն դէմ է՛ր որ կուտեցան մեր նախարարները: Զեմ կրնար ընդունիլ որ այդ ոգորումի ընդվզումի ոգին ըլլայ առյաւէտ կորսուած այն մարդոց ալիւնէն որոնք պատմութեան մեծ աղիքները ապրեցան երբ իրենց երկիրը սղողուեցաւ հրաբուխին հեղեղովը ու պահ մը մեռաւ: Անոնք որ ժեմ. - ԺՁ. դարերուն, կարաւուններուն գլուխն անցած, չվախցան անհուն երկարութիւններ կարելէ, Սաղապեանէն մինչև Ատլանտեան, (Մոնկոլիայէն մինչև Համպուրկ), փշրանքները կը մէկտեղէին այդ անհասկանալի, հէքաթունակ մեր նախարարներուն: Այսինքն Անուն մը որ ժեմ դարու վերջին քառորդին մէջ ինքզինքը պարտագրեց անտեսական մեծ ձեռնարկի(*) մը գլխէն, որ մեր գրականութեան մէջ նոյնքան ծանր համբաւ մը լստակերտեց, որ, արուեստի ուրիշ մարդէ մը եւրոպական համբաւի մը հետամուտ եղաւ, այդ անունը իրաւունքներ ունի ինքզինքը, իր յաւակնութիւնները արդարացնող:

Տ. Կամսարական կը խօսի նաեւ մօրմէն, որուն մէջ, կը խոստովանի, թէ կը չըջին կեանքացեան տաքնութիւններ, բայց մանաւանդ մօրաքոյրի մը որ ութսուն տարի առաջ համարձակած էր յիշ-

(*) Իրադրականներուն հետ չեմ երբ կ'արեւմտահայ մեր առեւտրի մեծ զէմքերը, ծանրանալով անոնց արասներուն կամ մեղքերուն: Ասոնց դուրսը ըլլալէ առաջ՝ յաճախ անոնք անհուն կամեցողութիւններ են, ու իբր այդ արժանի տնտեսապէս խորունկ հետաքրքրութեան: Դրական մեծ գործ մը լստակերտելը անշուշտ տաղանդի հարց մը է՛ր միեւնի, ինչպէս մեծ անտեսական ձեռնարկ մը ոտքի հանելը՝ արդիւնք՝ միմիայն գոյութեան, արեւելութեան, անիրաւութեան: Տաղանդէն դուրս — որ կը տարածուի կարողութեան իբր տարագ մը գործնականին ինչպէս իմացականին — արիւշ տակուն առաքնութիւններ կրկէս կ'իջնեն որպէսզի բարձրանան մեր գործերը: Կամսարական անունը մենք կը հաստատենք դարձեալ գեղարուեստի մէկ ուրիշ կարուած ձին վրայ: Պիտի համբաւ մը չէ՛ր այդ ընտանիքէն կողմ մը վիճակաւոր: Բանդակագործութեան հիւզին մէջ:

քան « անունով թերթ մը հրատարակել: Կը խօսի հորմէն, որուն նկարագիրը այնքան զիւրաւ կը նոյնանայ կէս դար առաջ-ուան այն ընդհանուր յղացքին ուր պիտի սիրէինք կաղապարուած տեսնել մեր ցեղային նոր ընդունակութիւնները: Նաւթի նաւասութեան առաջ էր ատիկա. երկաթի, հիւսուած եղէնի, ոսկիի ճարտարարուեստը որ կանխող դարու հայ քաղքէնի տիպարը կը բարձրացնէ իր միջին դիրքէն, զայն հաւասարցնելու համար պաշտօնատարներու հարստութեան: Աւելի յետոյ, Եգիպտոսի մէջ, ծուխի խոտին հարստութիւնն ալ ուրիշ փաստ:

Այդ վաճառական հայրը, «ազնուա-սիպ», «վիճանճն»(*), ուր պիտի փորձուէիր պոլսահայ քաղքէնիին ուրուացուած, ազաւզուած, անիրաւուած նկարը գտնել սրբագրուած. այդ «ոլջամիս» մայրը, բաբի, խոր, «զգայուն», որ իր զաւկներուն մէջ պիտի զիմանայ իր գերազանցապէս հայ այդ յատկանիշներով. ու այդ մօրաքոյրը, որ գրականութեան թոյնէն այդքան կաշուի վարակուած կին մը ըլլալով հանգերձ, է նաեւ «Սենեկայ Իմաստաւիբին» ճառերը և Նումա Պոմպիլիոսը ու Թեստուոսը վերածանող մարդատեսաց մը, մենամոլ մը, միանձնուհի մը, և իբրեւ այդ իր ճաշակները պարտադրած է իր քրոջը զաւկներուն. վերջապէս դրամի և միտքի սա խիստ, աղ-նըւապետական, քիչիկ մը բարբարոս խառ-նուրդը, բոլորը մէկ, բա՛ն մը կը պատմեն այն գրականութենէն որ Տիգրան Կամսա-րականը պիտի տանէր իր արդար համբա-ւին: — Կ'ենթադրեմք ինքն է որ կ'ըսէ դարձեալ. «Ժառանգականութիւնն աւսու-նոց է: Իմ մէջս կը պայքարին, դիմ դիմի,

ասպետական ու զեղիս Կամսարականներ ու նիւթապաւս, ու հաճուող Կեանքացի Աշա-պանեաններ: Պաշեւազմի դաւս է եղած նու-զիս»: Այս տողերը պարզ խոստովանու-թիւններ չեն, տենդի մէջ արձակուած, կամ այս ու այն հաշիւներու թելադրանքին տակ կատարուած: Այլ բիւրեղացած տարազ մը զոր իր եօթանասուն ու աւելի տարիները ահա կը հանեն, կ'ազատագրեն կեանքին հեղեղէն: Ու շարունակելու համար. «Պան մը երազեցի նուիրուիլ գրականութեան. եր-բալ նախ վեցեցիկ, քանի մը տարի մեր նախ-նեաց մասեմագրութիւնը ուսումնասիրելու. անցնիլ սպա Արեւի, Եսփիդէսի հոգիին... ուխտի երբայու, ու սպա Եւրոպա, ուր կը փափաքէի հայկական դոսիս ալ ծառայել բանիւ եւ գրչով: Չնամարձակեցայ. Չօհրա-պին խօսով՝ «գրականութիւնը խառնուած-քիս մէջն էր». բայց այդ խառնուածքը շատ զօրաւոր չէր: Դուցէ բնկնուէի շուտով: Քա-շութիւնը չունեցայ:» Աղէտէն յետոյ բա-նաձեւուած խօսքերուն ո՛չ տրամութիւնը, ո՛չ ալ հեռահայեաց հաշիւները: Չօպանեան, Բաշալեան, Արփիարեան, աւելի հա-մարձակներ ու աւելի գրական խառնուած-քի մարդեր, ըրին ինչ որ վարանած էր կա-տարել Կամսարականը: Լա՛ւ թէ գէշ ըրին: Այդ չէ էականը: Դիտենք թէ ինչպէս մե-ռաւ Արփիարեանը ու գիտենք թէ ազգա-յին օգնութեան, չեմ ըսեր օղբերգութիւնը կամ ամօթը, բայց տրամութիւնը իբրեւ պատանք բռնեցինք շարունակ միւս եր-կուքին համար: Կամսարական քաջութիւնը չունեցաւ սոսկ երկարատեւ նահատակութիւնը այդքան կանուխէն ընդունելու իբր վճիռ: Ինքն է սակայն որ նոյն գիրին մէջ կը շա-րունակէ. «Չեմ զգացած: Բայց մահուանս մօտ երբ աւսարհին ունայնութիւնը տկարա-քի մը մէջ դաւեմ՝ գուցէ այդ պահուն տի-ստամ որ հետքս աւելի ուժով չ'աւեցի, ա-կօսն աւելի խոր չ'աւեցի...»:

Անձնական նամակէ մը այս մէջբերում-ները երկու եզրեր են կեանքի մը: Միջոցը՝ օրերը կը բռնեն մարդու մը որ հարկին տակն է հացին պայքարը պայքարելու, տենդա-զին, պիրկ, բիրտ, օտար հորիզոններու այն մղձուկով ալ ծանրացած որ ջիգերը կը պա-րուրէ իր խոնաւ թոյնովը: Իմացական կեանքին համար ծնածներուն ողբերգու-

(*) Թող ներուի ինծի օգտագործել, աւելի ընդհանուր արդիւնքի մը սիրոյն, ու քանի մը շեղադիր ու չակերտաւոր որակումները որոնք անձնական թուղթերէ վերցուցած եմ: Դիտեմ որ անոնք սահմանուած չէին հրապարակուելու: Բայց անոնց տարողութիւնը վեր է անձնական նկատողութեանց, պատշաճութեանց հարկադ-րանքէն: Երբեմն բառ մը ամբողջ աշխարհ մըն է, անդիտակից ու անփոյթ երբ կը փրթի մեր ան-կեղծութեան մէկ պահէն ու կ'իյնայ մեղմէ դուրս: Հօգիւնները՝ այդ միշտ մութ լեռները, այդ կայ-ծականներուն ընդմէջէն աւելի զիւրաւ կ'ըմբռ-նըին:

թիւներ աւելորդ է բացատրել երբ կը զբաղուի անոնց՝ կարելիութիւնը այդ կեանքին՝ եզրկատարի մէջ, անոնք՝ երկու եզրայր, պիտի ստեղծեն լուրջ ու պատուաւոր ձեռնարկ մը։ Չեմ հետեւիր մտածման զուգորդութիւններուն։ Տիրգրան կամօտարական այդ ձեռնարկին մէջ կը սպասէ իր լաւագոյնը՝ գրականութեան մէջ իր ապացոյցաւոր խղճմտութեան։ Ու երբ կ'անցնի եւրոպա, իր աշուներ սկսելու, արդէն ուշ է։ Խալտի, թրթուման, լոյսի և ընծիւղի քաղաքը անոր տալիք ուրիշ բան չունի եթէ ոչ իր մշտամշուշ մեկամաղձութիւնը։

Չեմ խօսիր այդ կեանքին միւս կողմերէն։ Կամօտարական ազգային իրադարձութեանց մէջ չէ սիրած առաջին զիծի եւրեալ։ Բայց չէ վաղցած ինքզինքը ամէն անգամ որ հայ հոգեկան արտայայտութիւն մը անթիւ կը ստեղծէ իրեն, տաքնալու իր ցեղին կրակովը։ Ամէն ազգողուտ ձեռնարկ անիկա սիրած է քաջալերել։ Ամէն մեծ տաղնապ խոցած է անոր քիչիկ մը կանացի զգայնութիւնը։ Եղած է լայնամիտ ու արդար՝ կեցած՝ կիրքերու զառիթափին, ցոյցը տալով զգուշ, ներող, հայրական հայրենասիրութեան մը որ մեր պահպանողականութեան մէկ կարեւոր հատուածինն է եւ զած, դեռ ութսունական թուականներէն։ Յետոյ, լաւագոյն նմոյշ մըն է անիկա այն օրերու հոգեբանութենէն երբ մենք կը հաւատայինք մեր առաքինութիւններուն բայց զանոնք չէինք գերաճեր։ Սիրել իր ազգը, անոր թերութիւնները տեսնելու մէջ գնել լրջութիւն, կորով բայց չյառաջանալ ժրտական իմաստասիրութեան։ Չըլլալ բոմանթիք, բայց քիչիկ մը զգալ համերը սա աշխարհին։ Երազել իր ցեղին գերագոյն երազը, իր սերունդին բոլորին չափ, ու այդ երազը չլքել, յամառել զայն ողջ կարծել, երբ մեր գլխուն ա՛լ ոչ մէկ կամար կայ կանգուն։ Սիրել մանաւանդ զիրը, զբրահանութիւնը, իր անհաւատարմութեան ցաւին մէջ կրկնապէս զգալով այդ սիրունիին գեղեցկութիւնը։ Ահա քանի մը գիծեր այդ նկարագրէն։

Ըսի թէ գործոն չէ եղած իր մասնակցութիւնը ազգային շարժումին։ Թէ կեցած է այդ շարժումի լուսանցքին։ Բայց անոր

կեանքը տարօրէն jalonné է իր գործին թըւականներովը։ Այնպէս որ քննադատը այդ գործերուն ծնողարանութիւնը ըրած ասեմը, կը ծագայ թէ՛ Կամօտարականի կենսագրութեան, թէ՛ հանրային տարեգրութեանց։ Եւ որովհետեւ իր գրական վաստակը, բացի առաջին երիտասարդութեան բոլոր շրջանէն, միշտ արձագանգ մըն է հանրային խորունկ յոյզերու, լաւ է հետեւի այդ գործին գնացքին։

* * *

Անոր դաստիարակութիւնը չի տարբերի իր սերունդին միջինէն։ Ազգային է։ Այսինքն՝ պարզուկ նախակրթարան մը վաւարանն է անոր ուժերուն։ Ինք հաճոյքով կը յիշէ իրենց տունը, այդ թերթ հրատարակող, ոտանաւոր չափող ու թեւատուրս վերծանող մօրաքորը։ Մանաւանդ միջավայրը, Գաթրգիւղի «հին bourgeois»-ն։ «Մանրաբարոյ, իրաւես, լուրջ ու յարգելի փոքրիկ համայնք մը ուր Կեսարացի հին քնսանիքներ կարեւոր տարր են»։ Ես ալ կ'աւելցնեմ իմ զիտցածը(*) այդ Գաթրգիւղէն որ պատերազմէն առաջ զրեթէ կը պահէր ութսունական թուականներու իր նկարագիրը, Կամօտարականի կողմէ այնքան տիրաբար ցուցահանուած արդէն։ Նման պայմաններու ծնունդ, Կամօտարական կեանքին մէջ ալ պիտի շարունակէ անոնց պատգամը կրել։ «Ոչ մի կապիւմ որ իմ իրապաշտութիւնս ոյժ գտած է... հոն սիրող մտայնութեան, ու կասեցուցած զիս նուիրուելի գրականութեան որ չապրեցներ իր մարդը», կ'ընէ նորէն նոյն թուղթին մէջ։ Ու այդ պայծառ հաւատովքը կարօտ չէ մեկնութեան։

Ծագման, զարգացման այս պրոցեսը դիւք լիութեանը մէջ շրջանին որ 1885-էն կ'երկարի մինչև 1895։ Շրջանը Զօհրապ-

(*) Թող չըսուի թէ ի՞նչ է գործը այս ենթակայական տարրերուն առարկայական ուսումնասիրութեան մը մէջ որ նպատակ ունի գործ մը բացատրելու։ Մեր քաղաքական պատմութիւնը դեռ չէ դրուած։ Մեր գրականութեան պատմութիւնը՝ նոյն բախտով։ Արդ՝ այս վերջինը պատմութիւնն է անոր հոգիին որ օղային բառ մը չէ իմ մտքիս մէջ, այլ այս փոքր տարրերէն շատաւորուած, անոնցմով կանգուն ամբողջութիւն մը։ Աւելին՝ այդ հոգիին ամբողջ տեղդութիւնն է։ Գաթրգի զար առաջ գրեր եմ։ «Մեր գրականութեան պատմութիւնը պատմութիւնն է մեր ոսկի երազին»։

ներու: Արվարակներու, Բաշալեաններու, Հրանդ Ասատուրներու: Շրջանը նորապիստուր մեր զարթոնքին, որ ուրիշ պատկեր մը կանչուած էր առնելու, երբ ազգին բարձրը շրջանակներուն մէջ պատող յղացք մը մէկէն կը տարուի պանդուածներուն յափըշտակութեան: Ուրիշ քրտակաճուրիւն մը կը փաթթէ բոլոր հոգիները, «ասակ հայ գրագէտին զգայնութիւնը գերաճածն է»: Ու . . . կոտորած:

* * *

Սեւ օրերը: Գործը:

— Հաւատարիմ արձագանգը ո՛չ թէ այդ կեանքին: Այլ օրերուն՝ որոնք ազգին ամբողջութիւնն են: Ու բարատո՛քսը: Իրազանքներուն մէջ ամէնէն amateurին վիճակուած է ամէնէն անանձն, ամէնէն հանրերանգ գործը կտակած ըլլալ: Սեւ թէ ինչու արժէք կուտամ անոր շրջափոխութեան:

ա) — Մեծ վէպ մը: «Վարժապետի լիզիկը» (1888) որ իբրեւ թերթեան երեւելէ յետոյ թերթի մէջ, կը կազմէ առանձին հատոր: Անոր հրատարակութիւնը եղելու թիւն մըն էր իր օրին: Քսանին նոր մտածողութիւնը զրէն տակ կեանքի այդքան առատ մթերք մը, զայն ձեռնելու գիւրութիւն ու յանդգնութիւն, զայն ձեռակերպելու մէջ գրագէտի որոշ կեցուածք ու իմաստութիւն առաքինութիւններ են որոնք քիչ անգամ այդքան մատաղ տարիքի մը վրայ կը խմբուին: Այդ տարիքը քնարական զեղումներու, թեթեւ քերթուածներու, շատ շատ սիրային թշուաճութեանց տարիքն է եթէ չէ Պոլսեցիներուն նախասիրած մեղրալուսներ թիթեռնիկին և զեփեռին, Վոսփորին ու լճակին: Գիրքը տպուած է պատերազմէն վերջն ալ, առանց հեղինակին հաւանութեան: Անկէ հանուած թատերախաղն ալ, ուր բաժին չունի հեղինակը, օժտուած է յուզումի խոր տուրքերով որոնք գիրքը կ'ընեն թրթռուն ու արդար վկայութիւն մը Պոլսահայ զգայնութեան:

բ) — Վիպակներ, այն օրերու բառով նորապիստուր: Որոնք կը տարբերին թէ՛ իբր յղացք թէ իբր գործադրութիւն, ընթացիկ

կազապարէն: Իբր յղացք, անոնք մարդկային լայն տառապանքի, պարզ յիմարութեան մը, խոր բայց միակտուր թշուառութեան մը արդանդէն կուգան: Յայտնի է որ անոնց մեկնակէտը օրուան կեանքն է, պատահուած, չօչափուած գծախտութիւնը: Իբրեւ գործադրութիւն, այդ կոտորները զուրկ են սեռին կառուցուածքի օրէնքներէն: Անոնց մէջ տեղողութիւն, զարգացում, աճող տրամա չեն գործեր, ոչ ալ եղերական վախճան մը անոնց յանգումի կէտ կը ծագայ: Ներկայացուած ձևով անոնց հեղինակը առած է զիրենք ու ժինաճ: Ըսել կ'ուզեմ՝ կեանքի մէկ կամ քանի մը կոտորներու վրայ աշխատած է ամբողջութիւններ վերակազմել, նկարներ կերտել որոնք իբրեւ կտաւ ունենան ընկերային որոշ կնիք, գոյն: Յարցնայն օրերու պանդուխտն է, բայց մտածումներու շողափռութիւններու ընդմէջէն, որոնք երբեմն կը ծանրանան, կը բռնանան, խըղ-ղելու աստիճան կեանքին չերտը որուն վերեւ, չուրջը կը թրթռան: Հովիւնը անձնական զգայնութիւններու, բնական պատկերներու, մութին մէջ լուսաւոր զգայնութիւններու, ու մարդկային կործանումին իրերախառնուրդ համադրումն է: Ու այսպէս շաբունակաբար: Գծուած է այս կոտորներուն համար գործածել Զօհրապեան կազապարը ուր կեանքը կը զսպանակուի, կը խտացուի, վերածուելու համար չլացիկ, ազգու, առնելագն զարմացնող, շարժուն, արագ խաւապատկերի մը: Ինչպէս չեն անոնք Սիպիլի թուլիկ, քնքուշ, էգ նկարները, միշտ այդ կեանքէն վերցուած, բայց զայն գունաւորող տիրական մտայնութեան մը, հոգեվիճակի մը հասանուտովը որ կրնն է, մայրն է ամէն բանէ առաջ: Այս աշխատանքին երկրորդ մասը կը կրէ պաշկեր կամ պաշմուտմ վերտառութիւնը, մէկը՝ Ֆրանսացիներէն, միւսը՝ արեւելահայերէն տոնուած հաւանաբար: Այս դանաղանութիւնը չի բխիր գրական շատ խիստ հայեացքներէ: Լեւոնիսեղը տպաւորութիւն է պաշկերէ մը, չես գիտեր ինչու նորապիստուր անուանուած: Թէքնիկ այս տարբերացումը կարելի է այսօր մոռնալ ու գոհանալ աւելի պարզ ու արդար տարազով մը: Վիպական իր վաստակը, բացի Վարժապետի լիզիկէն, աշխատութիւն մըն է որ կատարուած է զպրոցին ընդհանուր հասկացողութեան ընդմէջէն:

իրապաշտ ճիգին մէկ զեղեցիկ, արտայայտիչ ու մեծ երեսն է անիկա։ Օրուան կեանքին մուտքն է ատիկա մեր գրական մատչողութիւններէն ներս։ Ու ինչ որ կը գտնուի վատաւոր սերունդին ընդհանուր ժառանգութեան մէջ, անհատական կողմն է միայն, իր իսկ զէմքին մոյնքը։

դ) — Քննադատականներ։ Ինք պիտի ուզէր որ տարազը ըլլար աւելի համեստ։ Օրինակ՝ գրախօսական, արտաստական են։ Բայց ինծի կուգայ որ կամարակաւնի դուռ գրական գատումները իրաւունք ունին աւելի բարձր որակումի մը։ Իրաւ է թէ անիկա այդ գատումները չէ խնամած, աճեցուցած մտածման որոշ դրութեան մը վերածելու աստիճան։ Բայց չէ ալ մնացած գերին մէջը այն մարդոց որոնք ուրիշներուն գիրքերը ներկայացնելու գերը հեշտակին կը մեծցնեն, կը բարձրացնեն դատողի վարկին։ Ամէն օրաթերթ մեր մէջ ունէր այդ արարածներէն։ Կամարակաւն ասպարէզէն քննադատ մըն ալ չէ բարեբախտաբար, որպէսզի իր տպաւորութիւնները, մտածումները հարկադրաբար խեղաթիւրէր համաձայն այս ու այն տեսութեան, այս ու այն հաշիւի, այս ու այն կիրքին կամ համակրանքին որոնք գործին ու զայն դատողին միջև կը ցցուին, յիմար որքան անխուսափելի։ Ուրեմն Բայց մէկ է ու նոյն՝ իր գիծը։ Ատիկա իր կեցուածքն է կեանքին դէմ որ երբ կ'առնուի շրջապատէն, կը վերածուի վէպի, վիպակի, քրոնիկի, ճառի։ Բայց որ քննադատական էջ մը կ'ըլլայ երբ գիրքէ մը, գործէ մը կը թելադրուի։ Իր հիմնական խառնուածքը, ուր լայն, բարի, մաքուր համակրանքը տիրական պիտի մնար, անոր գատումներուն բերած է գրգռաւորաստաց բարիք մըն ալ։ Անիկա, թոյլ, բարիացամու մէկը չէ եղած սակայն իր քրոնիկները, իր օրուան նոթերը կրթեմ խաճան, բուռն, կրքոտ ելոյթներու փատեր կուտան։ Եւ սակայն իր զրչի եղբայրներուն վրայ զգուշ է եղած տհաճ, տրտում, զժքայտ գատումներէ։ Ասկէ դատ, իր զրակաւն հասկացողութիւնը լաւագոյններէն է իր սերունդին, կարդացած է շատ ու լաւ։ Բայց Զօպանեանէն, իրապաշտները, օրուան տաղնապներէն բռնավար, ատեն չեն գտած ընկելու այն մեծ, ազատարար ընթերցումները որոնք եւրոպական մշակոյթը կը յատ-

կանչեն ու մեր միտքը կը կազմեն, մեզի հարկադրելով իմացական որոշ ճիւղիմ, չըսելու համար խմտութիւն։ Ֆրանսական իրապաշտները, օրեւմիջիս խորհողները, քիչ մը աւելի անդին տպաւորապաշտ դատողները (Ժ. Լըրեք, Ա. Ֆրանս, Թեոֆիլ, Ռեմանէն վերջ) եղած են անոր ամուր ընթերցումները իմաստի մարդին վրայ։ Ուրիշ բարիք մը՝ շատ քիչ անգամ գործածելը այդ պաշարը, օրուան սպառումին։ Կեանքին հետ, մէջը։ Բայց նոյն ատեն գիրքերու հետ։ Ըսել կ'ուզեմ՝ կարդալով հանդարտ, առանց աճապարանքի, ուրիշներուն ինքզինքը փոխելու (étaler) մեղադարտ հեռահաճոյքին, երբ հանգէս մը չի սպասեր մեր յօդուածին, կամ բարեկամ մը մեզ չի թախանձեր իր մէկ գիրքին ընթրամին համար։ Այսպէս կատարուած քննադատութիւն մը, ասպեակամ արքան անօրինակի, անվախ որքան բարեացակամ, ազատ որքան բարձր ու խոր, կամարակաւնի համար գրական հաստատ արժանիք մըն է։ Գրականութեան հաւասար ստեղծում մը ու այս հանգամանքով զիս կ'ընէ գինաթափ։ Այդ գատումներուն տարողութիւնը, ճշգրտութիւնը, չունիմ հիմա նկատի։ Կը ծանրանամ անոնց գրական խառնուածքին։ Կը կարգամ զանոնք ինչպէս պիտի կարդայի եթէ կրթեք ինքզինքս գտնէի կեանքէն վերցուած էջի մը առջև։ Եղիայի վրայ իր խիտ էջերը, Շիրվանգոստի մէկ երկու գործերուն չուրջ իր վերլուծումները, Տոստի համար իր տպաւորութիւնները մեր քննադատական զրականութեան մէջ չհինցող գրութիւններ են։ Ռուսացի և Թրքացի վերտառուած էջը՝ այդ համազրոյ մտածումին մէկ ուրիշ փոփոխակը։ Քանակի այս սակաւութիւնը չի խրոչեցներ զիս։ Իմացապաշտ այս կեցուածքը անիկա պիտի արժեցնէ կարգ մը քրոնիկներու որքան ճառերու, հանդիսական յօդուածներու մէջ։

դ) — Քրոնիկներ։ Որոնք իր սերունդին համար անխուսափելի պարտամուրհակներ են։ Երբեմն անոնք շարք ալ կը կազմեն։ Պզտիկ տոմսեր, Խեբ ու բառեր վերնադիրներ են այդ սիւնակ մը, կէս մը բռնող տպաւորութիւններու, բոլորն ալ օրուան կեանքէն թելադրուած։ Հրանդի, Բաշալեանի, Զօպանեանի զրչի տակ այդ սեղմ տոմսերը շատ դիւրութեամբ ու բնականու-

թեամբ պիտի կրնային վերածուիլ վարժամ խմբադրականներու չորս հինգ ամբողջ սիւնակներու վրայ լայնատարած։ Իր ձեռքին մէջ, տոմսը կազմող *trait*ն չաճիր բայց չի ալ ներգէլիւր։ Եւ որովհետեւ սուր է իր զիտողութիւնը, բունն՝ իր ժողովրդասիրութիւնը, այդ երկու խտութիւններէն անցնող իր նիւթը պիտի ստանայ սաստկութիւն մը, սրութիւն մը որ չէ գուցած ահա քառասուն տարիներէ ի վեր։ Սրամտութիւն։ Ողջմտութիւն։ Սրդար եռանդ որ երբեմն զայրոյթի կը փոխուի։ Սիւղախութիւն։ Լաւ չափել, լաւ կշռել, պահել անհրաժեշտ միջին մը որ ընթերցողին անուրանալի իրաւունքն է։ Բայց մեալ գրագէտ, միշտ ու ամէն տեղ, ինչ որ գրագէտին ամէնէն նուիրական պարտքն է։ Ասոնք յատկանշիչներն են այդ քրտնիկներուն։ Իր գրականութեան մէջ անոնք բեռ մը չեն։ Կրնային պակսիլ բայց պիտի ծածկէին անկէ կողմ մը, որ հանրային մարդ մը չի ճշդեր մեր նկատածան մէջ բայց չի ալ խղիւղ խոր շահագրգռութիւնը հանրային կիսանքէն, որ եղաւ անոր սերունդինը։ Անոնց մէջ զգալի արուեստի խղճմտանքը ուրիշ առաւելութիւն։ Անոր ամբողջ գործին մէջ այդ քրտնիկները հեռու մեղեալ տարր կազմելէ, փաստեր են մեր ընկերութեան որոշ մէկ շրջանէն։

ե) — Հրապարակագրական նշանակութիւն։ Այս պիտակին տակ կ'ուզեմ տեսնել այն գրուածքները որոնք հանդիսաւոր առիթներու, պատմական իմաստով համախմբուներու մէջ անոր խօսքը լսելի կ'ընեն, — բացման ճառ, մահուան ներքող, ազգային արժէքներու փառարանում, բանախօսութիւն, երբեմն բողոք, երբեմն հրաւեր, կարճ՝ ազգային կեանքի ամէնէն յորդ, սուր օրերուն իր խղճմտանքին պոթիկումը կազմող խոստովանութիւններ որոնք միայն չեն շահագրգռել անմիջական շրջանակը, օրը և իր տազնապանքը, այլ և կը բերեն տարրեր խոր ու աւակաւ հոգեվիճակներու, լայնօրէն, երկարօրէն անդաճուած, անձնական իմաստասիրութեան կերպ մը դարձած, բուրբին ալ մէջը՝ այն թրթռականութիւնը, այն ընկալչութիւնը, հայրենաւուէր մըլտառոյգ խանդը որ անսրբազրիւ բոմանթիւքն է անոր առհաւութեան և զոր կիրթ ճաշակը, խտամբեր խմացական պարկեշտութիւն մը հազիւ կը պահեն իր պատեա-

նին մէջ։ Խորքէն դուրս, այդ կտորներուն արուեստը քիչ անգամ պիտի ներկայանայ նուազուն ու անհաւատար։ Հոն ուր վտանգը տարածակալ է միշտ, ըսել կ'ուզեմ հոն ուր մեր զգացումները կը յաղթահարեն մեղ, խորունկ տրտմութեան, մեծ յոյսերու, մեծ երազներու հետ մեր մենամարտի ընթացքին, Կամոսարական կը յաջողի ազատել իր գրագէտի խղճմտութիւնը, ու լալով, պոռալով, զայրանալով կամ աղաչելով հանդերձ, չի թացիկնար կամ չուսնար։ Աւելին։ Նիւթին ներգոյակ տկարութիւնը կը ձգտի դարմանել առողջ, իրաւ, զգացում մտածումներով։

զ) — Խալ մը, աշխատակցութեամբ Միքայէլ Կիւրճեանի, — ճշմարիտ թատերական կառույց մը, Փրկանք անունով։ Ուր, տիպեր, լեզու, բեմական զգայարանք, իր սիրական իրապաշտութիւնը լայնօրէն կը խոստանան բայց կը մնան առանձին։

Ահա ամփոփ ուրուագիծը այդ գործին։

Ան ալ, Չօպանեանի վաստակին նման, կը տարածուի յիսուն ու աւելի տարիներու վրայ։ Ու իրր տեղութիւն, հարկադրաբար կը կրէ անդրադարձը բոլոր հարցերուն, յոյսերուն, տազնապաններուն որոնք մերը եղան, այնքան հղերական պայմաններու ընդմէջէն։ Այդ գործը, հակառակ իր տարտըղնած, բացատրելով բաժան բաժան նշկարագրին, ունի յատակի, զգացական բարեխառնութեան միութիւն մը որ կը տըպաւորէ։ Այս ուժը, թրեւս փաղանգի ուժ, զինքը արդէն կ'օգտորէ իր նախաքայլերուն։ Զինքը կը պաշտպանէ գառածուէն երբ կեանքին ջուրերը հեռուները, արուեստին օտար ավերը կը քշեն իր նաւակը։ Զինքը չի լքեր երբ արդէն իր հաշիւը մաքրելու գիտակցութիւն մը մթնոլորտ կը դառնայ քիչ քիչ, յիսունէն ետքը։

Անցարդ, Նեհ, ZZZ, Z, Հայկակ, Փիւնիկ, Նեստ, Ասեղ, Օմիթեհ, Շոգեգրիչ, Մոլորակ, Բ. Տեհ Զաւարեան։ Այս ցանկը անոր ծածկանուններուն, սեթեւեթ մը կամ պզտիկ մը չէ և կամ ինքզինքը ամէն օր ուշքի կանչելու սնապարձ մոլութիւն մը (եղիւ)։ Ինծի կուգայ թէ զգուշաւոր իր խառնուածքին մէկ պարտադրանքը եղան անոնք։ Գրականութենէն հեռու ապրող

բայց զայն միշտ իր մէջ ունեցող մարդու մը հոգեկան խղճահարութիւնը կայ այդ կեցութեամբն ետին։ Ասկէ զատ ծածկագիրը ուժով ու խռովիչ նորութիւնն էր իր սերունդին մէջ շատ փնտռուած։

Նամակի մը մէջ կը գրէ ինծի. «նուճեք սկար Ե»։ ու կը թուէ պատճառները այդ կեցութեան նուազումին։ Ձեռն հետեւի որ այդ պատճառաբանութեան անոր համար որ խնդրական հետեւութիւններ կ'արդարացնեն շատ յաճախ։ Բայց իրեն հետ չեմ երբ կ'առարկէ որակին ալ վրայ։ «Քրտամբներս կողքի մը քակ շնամբներս ցոյց կուտայ քեզին կը խորհիմ այդ մասին. կասարեկացունին լաւախտմբ»։ Այս նահանջին մէջ ուշագրաւ կէտը սակայն վերջին մասն է խոստովանութեան։ Կատարելութեան հիւանդութիւնը։ Այդ պիտի ըլլար իր մեծագոյն մեղքը^(*)։ Տիրքան կատարական ախտազին սաստկութեան մը առարած է զրկու գործին թէքնիկ աշխատանքը։ Ձեռն հարցին այս աստիճան խորացումը ի վերջոյ նպատակ մը կրնայ դառնայ ինքն իր մէջ ու իրեն համար։ Իրողութիւն է որ իր գործը կէսն է իր մնացորեքին։ Ոճի տապնապը չի բացատրեր սակայն ումէն բան։ Ու կը յառաջանամ ըսելու թէ կամարակոնի պաշտպանած առեակէտը չարագորացուց ինքզինքը։ Մէկէ աւելի են այն կտորները որոնք քառորդ դար յետոյ վերամշակուցան, առանց անհրաժեշտութեան։ Քանի մը նախագասութիւն, մէկ երկու անգամներ չեն որ գրուածք մը կ'ապրեցնեն կամ կը սպաննեն։ «Անահիտ»ի մէջ վերամշակուած Յարոն «Մասիս»ի նախատիպէն անշուշտ աւելի է. բայց երբեք չի կրնար առաջին յեղումը անգոյ թելագորել։ Ու հոս է կամարականին պատրանքը։ Անոր խըս-

տապահանջ ճաշակը յնասեց իր ու մեր գրականութեան։ Ո՞վ գիտէ։ Տեսանք իր սերունդէն ուրիշներ որոնք սանձ չգրին իրենց եռանդին և հեղեղեցին մեր հրապարակը, հարկադրաբար, տուժելով որակէն։ Տեսանք նաև մարդեր, միշտ իր սերունդէն որոնք առջի երկտասարդութեան իսկ լըքեցին Տիրոջը այգին, բայց յամառեցան պահել աշխատաւորի տարագը, առանց կուտ մը բան աւելցնելու մեր բանաւոր շտեմարանին։ Ասոնք իրողութիւններ են ու ես կը հրաժարիմ վճռելէ. Կամարականի պարագան չահեկան է սակայն որքան բացառիկ։ Ձեռն խնայել իր անունին համար վաւայիք։ Բայց կը կենամ իր խանգաղատանքին տօջն մեր գրականութեան հանդէպ։ Անկա չէ գրկած մեր գիրք թէ Ժատ բայց յարատե իր սպասէն։ Ու այսպէս է մեր ճակատագիրը։ Այս մէկը պիտի խլուի մեր գրականութենէն որակաւոր մեր մամուլը զարանայ։ Ան միւսը՝ որակաւոր ազգային գաղտը յառաջգիւնէ։ Ան ուրիշը՝ որակաւոր . . . Բայց վերջ չունի այդ թուումը։

Աշխատիլ երեք աշխարհամասերու վերայ լոյս տեսնող մեր մամուլին։ Կ'ուզէք ցուցակը։ — Արեւել, Մասիս, Էրզրում, Արեւ, Հոսմի, Փարոս, Լուսաբեր, Դաւիթ, Ազատ Բեմ, Յուսաբեր, Որբունի, Անանիս, Ազատայ, le Foyer, Նոր Անանի, Տարեցոյցներ։ Մոռցուածներ ալ հաւանաբար։ Ու ճառել՝ մեծ ուսումնեքու մէջ, զարձեղ երեք աշխարհներէ։ Ու երեք քառորդ դարու բեղը ուսերուն տակաւին յամառիլ սա անորակելի խաչակրութեան մէջ։ Յուզիչ է այս յամառութիւնը որքան պատուաբեր։ Մեր գրչի վաստակաւորներուն հասարակաց ճամբան է այս օրտառուչ ճակատագիրը։ Կան որ կ'իշխան դաւար ու երկտասարդ։ Կան որ կ'իշխան կամ կը հնձուն իրենց ուժին լիութեանը մէջ։ Քիչեր կ'ողջունեն խաղաղութիւնը սպասած շիջումին, հանգարտ՝ իրենց խղճմտանքին, իրենց պարտքը կատարողի գոհունակութեամբ։

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

(*) Նամակով մը ինծի զրկած էր ցանկը նիւթերուն որուն պիտի գրէր ու չէր գրած։ Հետագայ քրքրական պարագայ, նմոյշ մըն ալ այդ չգրուած նիւթերէն, իր ուրուային ձեռն մէջ։ Արդ անոր ընթերցումը ինծի տուաւ տպաւորութիւնը լաւագոյն օրերու կամարականին։ «Արեւել»ի Անցորդը, առանց անտեղութեան կրնար ստորագրել այդ նօթը։ Իմաստը այս հաստատումին։ — Այն որ կատարելագոյնին յաճախեք ուրիշ բան չէ երբեք, եթէ ոչ յաճախմբ մը ոչ աւելի, ոչ պակաս։ Գրողներու մայրութիւնը օրտառուչ պատրանքներ ունի երբեք։